

Предраг Крстић и Бојана Радовановић

Универзитет у Београду, Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд

DOI 10.5937/kultura2277005K

УДК 172.16(091)

121(091)

Прегледни рад

Датум пријема: 03. 4. 2023.

Датум прихватања: 17. 5. 2023.

ХУМАНИЗАМ И ХУМАНИЗМИ

(РА)СТЕЗАЊЕ ПОЈМА

Сажетак: У овом раду аутори настоје да понуде преглед различитих учења која се сврставају под каиу хуманизма. Мада се рад првасходно усредсређује на хуманистичке доктрине, теорију хуманизма често није једноставно различити од хуманизма у пракси, те ће свакако бити реферисано на различите практичне пројаме хуманизма. И у једном и у другом случају истовремено се да је хуманизам толико разуђен, ако не и безобалан појам, да је можда уједињеније говорићи о хуманизмима, у множини. Иако један прегледни чланак не може да прегочи подродну и свеобухватну историју (идеје) хуманизма и све варијације кроз које је он прошао и пролази код својих значајних заступника, аутори верују да читаоцима може пружити основ за разумевање и оквир за даља истраживања и промишљања хуманизма/хуманизма.

Кључне речи: хуманизам, ренесанса, просветитељство, секуларизам, човечанство

УВОД¹

Хуманизам је уистину толико сложен појам да се може „растегнути као пар чарапа тако да у њих стане ма која величина стопала”.² Приде се, макар једно време или макар доскора, чинило да би свако стопало да се удене у ту чарапу, да мора бити да је хуманизам „добра ствар”, а хуманиста пожељна титула: „Свако воли да буде хуманиста или да изгледа тако”.³ Изашавши на добар глас, различите филозофске школе и струје почињу да приписују себи хуманистичку оријентисаност, по правилу не би ли истакле своју посебност у односу на конкурентске концепције унутар истог табора. Тако настадоше „марксистички

1 Овај чланак је реализован уз подршку Министарства науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије према Уговору о реализацији и финансирању научноистраживачког рада.

2 Kurtz, P. (2001) *Skepticism and Humanism: The New Paradigm*, New Brunswick and London: Transaction Publishers, p. 144.

3 Kristeller, P. O. Humanism, in: *The Cambridge Companion to Renaissance Philosophy*, eds. C. B. Schmitt, Q. Skinner, E. Kessler and J. Kraye (2007) Cambridge: Cambridge University Press, p. 114.

хуманизам”, „егзистенцијалистички хуманизам” и многи други.⁴ И заиста, могло би се рећи да је једно време владала поама не само за проналажењем историјских трансверзала хуманизма – Протагора (*Πρωταγόρας*) и Сократ (*Σωκράτης*) су најчешће ретроактивно увршћивани у тај табор, а припадници су се протезали све до „религије човечанства” Огиста Конта (*A. Comte*) – него и за (пр)оглашавањем властитих филозофских назора хуманистичким: Вилијам Џејмс (*W. James*) и, нарочито, Ф. Ц. Шилер (*Schiller*) тврдили су да је прагматизам хуманизам, а Жан-Пол Сартр (*J.-P. Sartre*), па и Албер Ками (*A. Camus*), наглашавали су хуманистичко својство својих учења.

Да ствар буде занимљивија, хуманизам је доживео инфлацију својстава која би да га придевима описују, не би ли га спецификовали: „реални” хуманизам, „истински” хуманизам, „лажни” хуманизам, „социјалистички” хуманизам, „социјални” хуманизам, „научни” хуманизам, „интегрални” хуманизам, „антропоцентрички” хуманизам, „теоцентрички” хуманизам, „хришћански” хуманизам, „секуларни” хуманизам, „модерни” хуманизам, „религијски” хуманизам, „интуитивни” хуманизам, „отворени” хуманизам, „затворени” хуманизам, „апстрактни” хуманизам, „конкретни” хуманизам...⁵ Ако је икад и био једнозначно схваћен, хуманизам у настојању да избори властиту демаркацију сада трпи мутације и модификације, па је упутно увек имати у виду о чему говоримо кад говоримо о хуманизму, односно о ком хуманизму говоримо. Извесно је, међутим, да они који употребљавају ове и оволике придеве јачамакно класификују хуманизам тако да означе „свој” хуманизам као аутентичан а/или друге као погрешне, недовољне или да и нису заиста хуманизми. Фуко је можда био у праву:

„[П]остојао је хуманизам као критика хришћанства, односно религије уопште; постојао је хришћански хуманизам супротстављен аскетском и много теоцентричнијем хуманизму (у XVII веку). У XIX веку имали смо хуманизам неповерљив, непријатељски расположен и критичан према науци; али и један други који је наду полагао у исту ту науку. Марксизам је био хуманизам, егзистенцијализам и персонализам такође; постојало је време у којем су подржаване хуманистичке вредности које је представљао национал-социјализам и време када су стаљинисти говорили да су хуманисти.”⁶

Да ли је онда могуће изљуштити заједнички садржај појма „хуманизам”, који деле сви његови протагонисти и агонисти? Или је можда упутније говорити о „хуманизмима” него о једном хуманизму?

4 Видети: Lamont, C. (1997) *The Philosophy of Humanism*, eighth edition, revised, New York: Humanist Press, pp. 28-29; Davies, T. (1997) *Humanism: The New Critical Idiom*, London and New York: Routledge, pp. 56-57.

5 Упоредити: Woleński, J. Humanism and Rationalism, s. a, 23. јануар 2023, <http://www.humanizm.net.pl/wolenskiang.htm>.

6 Фуко, М. Šта је просвећеност?, превео Иван Милenković, у: М. Фуко: *Spisi i razgovori*, приредио Младен Козомара (2010), Београд: Fedon, стр. 426.

У овом раду аутори настоје да понуде преглед различитих учења која се сврставају под капу хуманизма. Мада се рад превасходно усредсређује на хуманистичке доктрине, теорију хуманизма често није једноставно разлучити од хуманизма у пракси, те ће свакако бити реферисано на различите практичне програме хуманизма. Иако један прегледни чланак не може да предочи подробну и свеобухватну историју (идеје) хуманизма и све варијације кроз које је он прошао и пролази код својих значајних заступника, аутори верују да читаоцима може пружити основ за разумевање и оквир за даља истраживања и промишљања хуманизма/хуманизама.

ИСТОРИЈСКА ДЕОБА ЈЕДИНСТВЕНОГ ХУМАНИЗМА

Сам термин „Хуманизам”, односно *Humanismus*, улази у употребу у 19. веку у Немачкој како би означио ренесансни нагласак на класичним наукама у образовању. Када га је користио теолог Фридрих Имануел Нитхамер (*F. I. Niethammer*), реферисао је на план и програм који би обновио класичне студије у средњим школама, уверен да такво образовање обликује вишу природу људских бића. Термин су преузели, међу другима, Георг Фогт (*G. Voigt*) и Јакоб Буркхарт (*J. Burckhardt*), незнатно му проширујући домен:⁷ Фогт је изгледа први 1859. године користио термин *Humanismus* за раздобље ренесансе. Најзад се „хуманизму” придодало и популарније значење нерелигиозног или чак атеистичког приступа животу,⁸ које ће се у двадесетом веку спецификовати тако да подразумева приврженост натурализму, учењу по ком су сва бића и догађаји у универзуму природни, те да сходно томе, све знање о универзуму спада у домен научних истраживања, као и поверење у то да само властитим снагама људи могу и морају да раде на својој добробити.⁹

У својој (ауто)историзацији, учење хуманизма се може антедатирати, као што се неретко у прегледима и чини, и даље од ренесансе, како је при његовом именовању замишљено, а његови зачеци или претече протегнути све до Протагорине инаугурације човека у „мерило свих ствари”.¹⁰ Линија хуманистичке мисли потом постаје гео-доктринарна. Старогрчки списи преводе се на арапски у осмом и деветом веку и прожимају исламску мисао нечим што бисмо могли назвати „хуманистичким моментима”, у које се обично убрајају рационализам, чак секуларизам, скептицизам и либерализам, опет антедатирајући садржаје свих тих термина.¹¹ Ти арапски

7 Davies, T. нав. дело, стр. 7-10.

8 Copson, A. What is Humanism?, in: *The Wiley Blackwell Handbook of Humanism*, eds. A. Copson and A. C. Grayling (2015), West Sussex: John Wiley and Sons. pp. 1–2; Fowler, J. D. (1999) *Humanism: Beliefs and Practices*, Brighton: Sussex Academic Press, pp. 18–19.

9 Copson, A. нав. дело, стр. 3–4.

10 Diels, H. (1983) *Predokratovci: fragmenti*, svezak 2, Zagreb: Naprijed, str. 244, fragment B. 1; uporediti Freeman, C. R. Humanism in the Classical World, in: *The Wiley Blackwell Handbook of Humanism*, eds. A. Copson and A. C. Grayling (2015), West Sussex: John Wiley and Sons, pp 124–125; Lamont, C. нав. дело, стр. 34–35; Wikipedia. Humanism, 22. фебруар 2023, 27. март 2023, <https://en.wikipedia.org/wiki/Humanism>.

11 Видети: Goodman, L. E. (2005) *Islamic humanism*, New York: Oxford University Press, p. 155; Ljamai, A.

преводи из Африке и Шпаније, а у извесној мери и грчки „оригинали” из Византије, доспевају до италијанских градова у тринаестом веку и оснивају „ренесансни хуманизам” – који ће управо бити препознатљив по угледању на старину.¹²

Та старина је, када је о хуманистичкој „терминологији” реч, ипак била превасходно римска, а сам „хуманизам” потекао је од латинског *humanitas*. Међутим, требало би имати у виду да је *humanitas* један од превода грчке речи *paideia* (други је *cultura*). Она пак означава оно што се данас назива образовањем, које је за Грке било дубоко формативан али и доживотни процес, чији циљ је да човек буде добар пријатељ, члан породице и, што је можда најважније, грађанин полиса.¹³ *Paideia* је била неодвојива од другог грчког концепта – *arete* – изврности, односно врлине. Она се тако односила на образовање и обуку у врлим вештинама, а сврха образовања и обуке била је стварање „добрих људи” и племенитије, врлије заједнице: „ако се постави питање о величини користи коју држави пружа образовање омладине уопште, одговор на то неће бити тежак: да ће образовани дечасти постати добри људи”.¹⁴

У Римској републици *humanitas* су славили и заговарали Марко Тулије Цицерон (*Cicero*) и Марко Теренције Варо (*Varro*) – разумевајући га превасходно, ако не искључиво, као обуку у врлим вештинама, *eruditionem institutionem que in bonas artes*, као оно племенитости достојно образовање или култивисање које се постиже изучавањем граматике, логике и реторике.¹⁵ Изучавање ових дисциплина обликује људе у људе (*homo humanus*), чинећи да се разликују од животиња, али и од оних необразованих – од варвара (*homo barbarus*). Први, образовани Римљанин, познавао је грчку културу и имао реторске вештине, а легитимисао га је *jus civile*; другом је мањкала софистицираност „правих људи”, живео је на периферији царства и био подређен *jus gentium*. Дакле, могло би се рећи да је „први хуманизам”, римски, не само био интерно „дискриминаторан”, него можда и у функцији озакоњења светске геополитичке супериорности Римљана.¹⁶

У четрнаестом веку, Петрарка (*F. Petrarca*) изнова открива Цицерона и, благодарећи његовом утицају, из корпуса наука издвајају се, и то у образовне сврхе, хуманистичке студије (*studia humanitatis*): реторика, граматика, поезија и морална филозофија. Виторино да Фелтре (*V. da Feltre*) и Гварино Веронезе (*Guarino Veronese*) оснивају школе на таквим – „хуманистичким” – образовним принципима, и култивишу

Humanistic Thought in the Islamic World of the Middle Ages, in: *The Wiley Blackwell Handbook of Humanism*, eds. A. Copson and A. C. Grayling, West Sussex: John Wiley and Sons. pp. 153–156.

12 Видети: Mann, N. The origins of humanism, in: *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*, ed. Jill Krayer (1996), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 6–8, 14–15; Monfasani, J. Humanism and the Renaissance, in: *The Oxford Handbook of Humanism*, eds. A. B. Pinn (2020), New York: Oxford University Press, pp. 151–154; упоредити: Nederman, C. Civic Humanism, in: *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ed. E. N. Zalta, 19. март 2019, 12. децембар 2022, <https://plato.stanford.edu/entries/humanism-civic/>.

13 Crittenden, J. and Levine P, Civic Education in: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ed. E. N. Zalta, 10. март 2023, <https://plato.stanford.edu/archives/fall2018/entries/civic-education>.

14 laton (1990) *Zakoni / Epinomis*, превео др Албин Вилхар, Београд: БИГЗ, str. 39 [641.b7–641.c1]

15 Kristeller, P. O. нав. дело, стр. 113.

16 Упоредити: Douzinas, C. (2007), *The Many Faces of Humanitarianism*, *Parrhesia* no. 2, p. 1.

полазнике упућујући их у граматику, логику и реторику. *Umanita* је у италијанској ренесанси (14 – 17. века), опчињеној античким узорима, имало сродно али још уже значење: изучавање класичне књижевности и заговарање класичног образовања уопште – којем је био посвећен *umanista*.¹⁷ Потоњи термин, смишљен је додуше раније, у касном тринаестом веку, за оне ангазоване грађанске и црквене званичнике, колекционаре књига, васпитаче и писце који ће са ренесансним покретом тек уследити.¹⁸ Они ће тада (ре)презентовати узорно „човештво”, па ће тако и „други хуманизам”, хуманизам италијанске ренесансе, као и његов претходник, бити дискриминаторан: искључивао је оне који нису познавали узорно раздобље древне антике – у противставу према варварству средњовековне схоластике и сада готског Севера.

И већ ту је сасвим очито да је термин „хуманизам” склон и дескриптивној и нормативној употреби, да је некако увек био повезан и са вредновањем. Ако су Цицерон и Варо у римско доба хвалили *humanitas* у уверењу да је тај тип образовања најприкладнији за (достојног) човека, ренесансни хуманисти сада установљују читаве *studia humanitatis*, супротстављајући се ограничавању образовања само на божанске теме – исто као што су савремене хуманистичке науке склон(и)је да се супротставе доминацији природних наука.

С друге стране, могло би се рећи да, иако је ренесанси хуманизам на Западу задобио „супстантивну форму”, још увек не можемо да говоримо о неком обухватном наткриљу ренесансних мисли и учења. Ренесансу су насељавали шаролики ликови „помпезних морализатора и *littérateurs*, филолога, компилатора и јуродивих магова”,¹⁹ па је она заиста можда била претежно уметнички и културни покрет који се изражавао у медију визуелних уметности, књижевности, реторици и историјској науци, те дао значајан допринос у свим тим областима.²⁰ Али далеко од тога да тај „покрет” није имао озбиљна филозофска интересовања, остварења и – реперкусије.²¹ Штавише, плаузибилно би било тумачење да савремени хуманизам „интелигибилно произлази из традиције хуманистичке мисли на Западу”, која је почела са ренесансом, а касније варијанте представљају „развој, можда кулминацију, тих претходних тенденција мисли”.²² Срећом или не, и нормативност коју баштини ренесансни хуманизма постаће норма наступајућих „хуманизама”.

17 Corson, A. нав. дело, стр. 1–2.

18 Mann, N. нав. дело, стр. 1–2.

19 Hankins, J. Humanism and Modern Political Thought, in: *The Cambridge Companion to Renaissance Philosophy*, ed. J. Hankins (2007) Cambridge: Cambridge University Press, p. 139; упоредити: Kraye, J. Philologists and Philosophers, in: *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*, ed. J. Kraye (1996), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 142–160.

20 Monfasani, J. Humanism, Renaissance, in: *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, ed. Edward Craig (1998), London: Taylor and Francis, p. 533.

21 Видети: Mann, N. нав. дело, p. 1; Hope, C. and E. McGrath. Artists and Humanists, in: *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*, ed. J. Kraye (1996), Cambridge: Cambridge University Press, p. 161.

22 Cooper, D. E. (1999) Humanism and the Scientific Worldview, *Theoria* vol. 93, p. 3; Kidd, I. J. Varieties of Philosophical Humanism and Conceptions of Science, ed. Anjan Chakravartty (forthcoming), Volume on science and humanism, Chicago: Chicago University Press, p. 4.

„Вредносни карактер термина „хуманизам” најевидентнији је када се њиме именује период у историји. Није могло бити другачије пошто је тај период прво назван ренесанса (тј. препород). Мислиоци тог периода подржавали су нека гледишта, и супротстављали се другим. Наиме, били су за слободу, толеранцију, важност свакодневних задовољстава живота, аутономију људских вредности, и сматрали су људске послове независним од теологије; били су против друштвених ограничења феудализма, фанатизма, аскетизма, третирања људских вредности као хетерономних и преминације теологије. То је наставила каснија историја хуманизма. Хуманизам је постао критички.”²³

Просветитељство осамнаестог века ће се и изреком позивати на ренесансни хуманизам као свог претходника, и то у свом такорећи програмском документу, *Уводу у Велику француску енциклопедију*.²⁴ Идеје, међутим, никад не путују, ни кроз простор, кроз време још мање, непромењене. Сада ће отклон хуманизма од религије бити наглашен(ији), а студије класичне књижевности неће имати онај незаобилазни и обавезујући карактер као у ренесанси.²⁵ Могло би се рећи да је Бог већ у доба ренесансе био скрајнут,²⁶ престао је да представља средиште мишљења и живљења свакако, а да су га сада сменили „разум” и „природа”, као руководеће инстанце како разумевања света тако и моралног поступања. Наступа просветитељски оптимизам у погледу поверења у способности човечанства. То исходује смелошћу да се мисли и јавно заступа, рецимо, атеизам и, далеко чешће, непријатељство према организованој религији.²⁷

Теолошка тумачења, следствено, налазе снажног противника у натурализму. Управо ће натурализам – специфичније, материјализам и сензуализам, нарочито: Холбаха (*Holbach*), Ламетрија (*La Mettrie*), Волтера (*Voltaire*), Дидроа (*Diderot*) и Хелвеција (*Helvétius*), са традицијом британског емпиризма у залеђу²⁸ – обележити појединачно стваралаштво француских просветитеља и, истовремено послужити као основа да се са интелектуалне критике „олтара” пређе и на оштру политичку критику „круне”.²⁹ Најзад, не без отпора, једностраности и двосмислености, у доба разума заокружује се формирање апстрактног концепта (једног, јединственог) човечанства, односно универзалног концепта Човека.³⁰ Сведоци тог за хуманистичку теорију пресудно важног момента су политички интонирана дела попут Русоовог

23 Woleński, J. нав. дело.

24 Dalamber, Ž. (1955) *Uvodna rasprava u Enciklopediju*, Beograd: Kultura, str. 63.

25 Видети: Fowler, J. D. нав. дело, стр. 16.

26 Упоредити: Müller, M. (1974) *Philosophische Anthropologie*, Freiburg and München: Karl Alber, p. 198.

27 Видети: Fowler, J. D. нав. дело стр. 18.

28 Davies, T. нав. дело стр. 108–109.

29 Lamont, C. нав. дело стр. 45.

30 Упоредити: Gay, P. (1964) *The Party of Humanity: Essays in the French Enlightenment*, New York and London: Knopf.

(*J. J. Rousseau*) *Друшћивеној уговора и Права човека* Томаса Пејна (*Thomas Paine*).³¹ Новоустановљени појам „Човек” и, следствено, „човечанство”, постају апсолутна и неotuђива вредност на коју се центрира свет. Тако схваћен „хуманизам” – јер речи још нема ни у једном језику – верује да постоји нешто као универзална суштина човека, која је атрибут сваког појединачног примерка; јединство врсте чији сваки појединац заслужује посебно и подједнако уважавање.³²

У једном строго теоријском смислу и ако послушамо Мишела Фукоа (*M. Foucault*), „Човек” је изум ипак једног немачког просветитеља, Имануела Канта (*I. Kant*). Настанак тог појма човека са великим „ч” се може сместити у Кантову *Логику*,³³ када је претходно установљеној критичкој тријади темељних дисциплинарних питања филозофије – Шта могу да знам? Шта треба да чиним? Чему могу да се наддам? – додато обухватајуће четврто питање: „Шта је човек?” Са Кантом и у доба Канта значај се недвосмислено придаје појединцу – али као представнику људског рода. Тај појединачни „човек” је истовремено носилац универзалне суштине људи и, начелно, оставља по страни расу, класу, друштвени статус и, уопште, прескаче колективне ентитете нижег степена општости, градећи једну „атомистичко–универзалистичку” концепцију друштва.³⁴

Али није реч само о инаугурацији Човека и Човештва; целокупна филозофија Имануела Канта би се с правом могла сматрати преломном тачком, било тачком усвајања или тачком отпора, када се ради о оном дефинисању хуманизма које ће постати одредбено и за савременост. Са Кантом „ум” постаје средишња одредница која опредељује хуманизам: људи су разумна бића, а њихово разумевање ваља научним методом да трага за истином. У то доба већ увелико афирмисана и опчињавајућа наука, благодарећи пре свега техничким успесима на различитим пољима, тако добија и теоријско поткрепљење.³⁵ Али њено неодвојиво повезивање са аутономијом људи била је новост која ће наскоро постати заштитни знак хуманистичке филозофије. Данас то звучи белодано: да би се људи могли сматрати аутономним, њихова уверења и поступци морају бити резултат властитог расуђивања. Сваки појединац кадар је за такво расуђивање, или би требало да буде, те је достојан да му се оно макар потенцијално припише. Без личне аутономије, људи би били мање

31 Видети: Rousseau, J.-J. (1978) „Društveni ugovor”, u: J.-J. Rousseau, *Rasprava o porijeklu i osnovama nejednakosti među ljudima / Društveni ugovor*, Zagreb: Školska knjiga, str. 91–182; Pejn, T. (1987) *Prava čoveka*, Beograd: „Filip Višnjić”; упоредити: Davies, T. нав. дело, p. 25; Crosson, J. B. Humanism and Enlightenment, in: *The Oxford Handbook of Humanism*, ed. A. B. Pinn (2019), Oxford: Oxford University Press, pp. 176–182.

32 Видети: Ignatieff, M. (2000) *Human Rights as Politics and Ideology*, Princeton: Princeton University Press.

33 Kant, I. (1968b) *Logik*, Kants gesammelten Schriften, vol. IX, Berlin: Walter de Grueter, p. 25.

34 Видети: Gellner, E. (2004) *Language and Solitude: Wittgenstein, Malinowski and Habsburg Dilemma*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 1–39.

35 Law, S. Science, Reason, and Scepticism, in: *The Wiley Blackwell Handbook of Humanism*, eds. A. Copson and A. C. Grayling (2015), West Sussex: John Wiley and Sons, pp. 55–58.

од људи, веровали су и верују хуманисти и после Канта.³⁶ Тако заснована хуманистичка етика коначно се безрезервно усмерила ка „овоземним интересима људи“, ка потрази за „срећом читавог човечанства у овој егзистенцији, насупрот спасу душе појединца у будућој егзистенцији и глорификацији натприродног Врховног бића“.³⁷ Човечанства, односно Човека.

То у један поглед уједињено човечанство ће у деветнаестом веку, код Огиста Конта, аванзовати или ретерирати опет до „религије“, али овог пута „религије човечанства“, која би требало да замени традиционалну религију.³⁸ Контов социјални позитивизам, који се ограничава на искуствене чињенице и искључује метафизичке спекулације, био је кратковеки атеистички култ прожет неким хуманистичким начелима – вера у научну рационалност, у могућност промишљене друштвене трансформације и у прогрес човечанства – чији утицај се, међутим, ипак протегао на читав деветнаести век, нарочито када је реч о одбацивању надприродњаштва.³⁹

Са немачке стране дивана тога доба, метафизичке химере се развејавају другачије: критика Библије хегеловаца Давида Штрауса (*D. Strauss*) и Лудвига Фојербаха (*L. Feuerbach*) – Библија је људских руку дело и тако је ваља разумети и читати; Христ је (само) историјска личност и није бог створио човека него човек бога⁴⁰ – истиче важност (и сложеност) слободе и одговорности човека лишеног божанског уточишта.⁴¹ У следећој генерацији, Фридрих Ниче (*F. Nietzsche*) и Карл Маркс (*K. Marx*), на различите начине али подједнако убојито, напали су и, према властитом саморазумевању, докрајчили религију: религија је сада или само опијум народа или само трансисторијска ујдурма слабих да би подјармили јаке.⁴²

Али религијску веру у то доба ипак не поткопавају толико обимна и тешким стилем писана дела, које би ионако читали релативно малобројни писмени, не толико филозофска или социолошка теорија, колико документовани напредак науке. Разорни натурализам Чарлса Дарвина (*C. Darwin*) – само смо једна међу многим

36 На пример: Nida-Rümelin, J. Philosophical grounds of humanism in economics, in: *Humanism in Business*, eds. H. Spitzack, M. Pirson, W. Amann, S. Khan and E. von Kimakowitz (2009), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 16/17; Norman, R. (2004) *On Humanism*, London: Routledge, p. 104.

37 Lamont, C. нав. дело стр. 248.

38 Comte, A. (1891) *Catéchisme positiviste, ou Sommaire Exposition de la religion universelle en treize entretiens systématiques entre une femme et un prêtre de l'humanité*, Paris: Apostolat positiviste.

39 Видети: Wernick, A. (2001) *Auguste Comte and the Religion of Humanity: The Post-theistic Program of French Social Theory*, Cambridge: Cambridge University Press.

40 Видети: Strauss, D. F. (2012) *Das Leben Jesu: kritisch bearbeitet*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft; Foerbah, L. (1962) *Čovek i Bog*, превели Predrag Milivojević i Gligorije Ernjaković, Sarajevo: Svjetlost.

41 Упоредити: Davies, T. нав. дело, стр. 26–30.

42 Упоредити: Marx, K. (1976) Prilog kritici Hegelove filozofije prava, u: K. Marx i F. Engels, *Rani radovi*, Zagreb: Naprijer, str. 90–105; Niče, F. (1986) *Genealogija morala*, Beograd: Grafos.

(животињским) врстама које се боре за опстанак)⁴³ – обеснажио је претходно убедљив телеолошки аргумент за постојање Бога,⁴⁴ али и за повлашћено место човека.

ПРОБЛЕМСКА РАЗУЂЕНОСТ САВРЕМЕНОГ ХУМАНИЗАМА

Надахнут радовима Дејвида Купера (*D. Cooper*), Ијан Кид (*I. J. Kidd*) детектује три главна варијетета филозофског хуманизма у европској филозофији двадесетог века: хуманизам као есенцијализам, хуманизам као рационални субјективитет и егзистенцијални хуманизам.⁴⁵ „Есенцијалистички” хуманизам углавном распознајемо по његовим критичарима, који неретко сваки хуманизам своде на ту његову врсту. Тако Мартин Хајдегер (*M. Heidegger*) запажа да свака форма хуманизма „претпоставља универзалну суштину човека”⁴⁶ и настоји да издвоји оно „есенцијално, универзално људско”.⁴⁷ Та дистинктивна суштина онда се проналази, између осталог, у нашој моћи аутономног делања, у моралној самосвести, у духовном односу с Богом или у егзистенцијалној забринутости једног створења које је „осуђено на смисао”.⁴⁸

Али, иако су ренесансни хуманисти људе начелно сматрали креативним, самопоузданим бићима, кадрим за „изванредне ствари”,⁴⁹ већ Пико од Мирандоле (*Pico della Mirandola*) је и изреком порицао управо то да човек поседује суштину у смислу фиксираних позиција у космичкој хијерархији, инсистирајући на његовој јединственој способности да „обликује себе”.⁵⁰ Није дакле сваки хуманизам есенцијалистички – опсесија људском суштином није конститутивна за хуманизам – па неки „фундаментално значење” (властито) хуманизма проналазе, попут Сартра, у антиесенцијализму, у томе што код човека „егзистенција претходи есенцији”. Човек је биће које уместо да има унапред фиксирану „есенцију”, има јединствену могућност (ауто)рефлексије и избора властите „егзистенције”.⁵¹

Луј Алтисер (*L. Althusser*) са супротстављеног политичког спектра и још оштрије од Хајдегера, критиковао је веру есенцијалистичког хуманизма у „konačnu

43 Упоредити: Darwin, Č. (2009) *Postanak vrsta: putem prirodnog odabiranja ili očuvanje povlašćenih rasa u borbi za život*, preveo Nedeljko Divac, Novi Sad: Akademska knjiga.

44 Law, S. nav. delo, p. 36; Lamont, C. nav. delo, p. 75.

45 Видети: Cooper, D. E. (1999) *Humanism and the Scientific Worldview*, *Theoria* no. 93: 1-17; Cooper, D. E. (2002) *The Measure of Things: Humanism, Humility, and Mystery*, Oxford: Clarendon; Kidd, I. J. nav. delo, p. 4.

46 Heidegger, M. (1993) *Basic Writings*, ed. D. Farrell Krell, London: Routledge.

47 Davies, T. nav. дело стр. 22.

48 За последње видети: Merleau-Ponty, M. (1962) *Phenomenology of Perception*, London: Routledge and Kegan Paul, xix.

49 Vives, J. L. A Fable about Man, in: *The Renaissance Philosophy of Man*, eds. E. Cassirer, P. Kristeller and J. H. Randall, Jr. (1948.), Chicago: Chicago University Press, pp. 392.

50 Pico della Mirandola, Giovanni (2012) *Oration on the Dignity of Man: A New Translation and Commentary*, ed. F. Borghesi, M. Papio and M. Riva, Cambridge: Cambridge University Press. §§ 19, 20, 22.

51 Sartre, J.-P. (1966) *Existentialism and Humanism*, London: Methuen.

преегзистирајућу суштину” као један „филозофски мит човека” – који треба „претворити у пепео”.⁵² Тај мит о заједничкој суштини дерогира важност друштвених и историјских структура и замрачује разлике међу људима који живе под различитим материјалним условима. Еманципаторски пројекти, до којих је Алтисеру стало, захтевају посвећивање пажње структурним и материјалним условима живота, уместо ионако узалудних покушаја разабарања неке наводно подлежеће суштине која би била заједничка буржују и потлаченим радницима. Мета Алтисеровог напада тако се прецизније разоткрива као учење „либерално-рационалног” хуманизма, које прецењује моћ појединаца да користи своје рационалне моћи не би ли изменио услове свог живота: „људски субјект [...] није ’центар’ историје”.⁵³ То учење, према схватању Алтисера, представља заправо опструкцију или субверзију развојног друштвеног и структурног разумевања живота, а да притом претенциозно обећава „суштинску или најбољу форму” коју живот треба да преузме.⁵⁴

Али мање филозофско-политички, а више научно-биолошки, расправа о есенцијализму хуманизма обележила је завршну четвртину двадесетог века. Правећи крупне кораке ка „научном хуманизму”, социобиолог Е. О. Вилсон (*E. O. Wilson*) 1978. године из/об-јављује да „људска природа у потпуности може бити објект емпиријског истраживања” и да наше „самопоимање” на тај начин може „енормно и истински да се обогати”.⁵⁵ Таквом оптимизму натуралиста да је могуће, дословно, дефинисати људску природу намах су се супротставили конструктивисти, постмодернисти и други такмаци, поричући само постојање ма које одређене природе човека. Помиритељско становиште заузела је Мери Мицли (*M. Midgley*), одбацујући и претерану самоувереност у постојање фиксиране људске природе и радикалну представу да смо потпуно „пластична” створења.⁵⁶ Сугестија гласи да треба да одбацимо поларизујуће карикатуре, грубе дуализме, бинарна супротстављања „nature vs. nurture”, као и чисто емпиријску, концептуално и методолошки кратковиду фиксацију биологије – после чега можемо предузети мултидисциплинарни пројект приказа наше сложене „проширене” природе.⁵⁷

Проблем је како захватити ту сложеност, а остати „научан”. Један одговор би био да наука свакако у том погледу треба да има своју улогу, али не треба да доминира сценом. Џон Дипре (*J. Dupré*) – филозоф који је критиковао злоупотребе и заблуде у биолошким наукама – упозорава на историјом посведочен ризик оних истраживачких програма који обећавају да ће открити све о људској природи: социо-биологија,

52 Althusser, L. (1998) *Solitude de Machiavel et autres textes*, Paris: Presses Universitaires de France.

53 Althusser, L. (1977) *Lenin and Philosophy and Other Essays*, London: New Left Books.

54 Lewis, W. Louis Althusser, in: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ed. E. N. Zalta, 13. фебруар 2018, 21. новембар 2021, <https://plato.stanford.edu/archives/spr2018/entries/althusser/>, § 3.5.

55 Wilson, E. O. (2004) *On Human Nature*, Cambridge, MA: Harvard University Press, pp. 2, 206.

56 Упоредити: Midgley, M. (1994) *The Ethical Primate: Humans, Freedom and Morality*, London: Routledge, pp. 22–24.

57 Видети: McElwain, G. (2019) *Mary Midgley: An Introduction*, London: Bloomsbury.

еволутивна психологија, еволутивна биологија и генетика.⁵⁸ Он тврди да се људска природа састоји од „развојних кругова који тренутно конституишу људски живот”, живот који има и биолошку и културну димензију, и који стога захтева и научно и хуманистичко расветљавање.⁵⁹ Приписујући искључиво науци делокруг бављења нечим као „људском природом”, „империјалистички сцијентизам” сужава разумевање посебности и сложености човека, уместо да увиди да и друштвене праксе и културна историја представљају суштинске детерминанте наше природе. Истински хуманиста, на истом трагу додаје Рејмонд Талис (*R. Tallis*), треба да захтева од природних и хуманистичких наука „слику човечанства која приказује нашу дистинктивну природу богатијом и истинитијом него што је слика изузетно обдарене шимпанзе”.⁶⁰ Дипре, Мицли и Талис уверавају да сваки задовољавајући приказ онога што је суштинско за човека захтева „радикални епистемолошки плурализам”, који би обухватио природне, друштвене и хуманистичке науке, и притом био опремљен и скромношћу у погледу изгледа за „ма коју велику уједињујућу теорију људске природе”.⁶¹ Наша суштина је, укратко и сасвим налик разумевању (неких) ренесансних хуманиста, сложен развојни производ који су обликовали биолошки, историјски и културни фактори. А биолошке расправе које су претендовале на ексклузивност познавања природе човека и оспоравале ту претензију, сада као и некад, „у суштини су епистемолошке: како наука може да допринесе нашем познавању и разумевању људске природе?”.⁶²

Али постоји и једна врста хуманизма (или један хуманизам?) која се, још чешће него „есенцијалистички”, идентификује са хуманизмом уопште. Он као нашу најважнију карактеристику издваја, овако или онако схваћену, „рационалну субјективност”: „бити људско биће значи бити субјект, што опет значи препознати се као рационално створење, кадро да ауторефлексијом разуме властиту егзистенцију”.⁶³ Разум би се онда показао нашим одредбеним својством, а „сувереност рационалне свести” представљао би „стуб” хуманизма.⁶⁴ Један просветитељством надахнут савремени хуманизам карактерисала би управо она рационалност која му омогућава да заступа и праведност и аутономију, с унапређењем разумевања света унапређујући и наше моралне способности.

Да је таква рационална субјективност постала *trade mark* модерног хуманизма сагласни су и они који не пристају уз њега. Једни би рекли да је тек рационално

58 Видети: Dupré, J. (2001) *Human Nature and the Limits of Science*, Oxford: Oxford University Press; Dupré, J. and B. Barnes (2008) *Genomes and What to Make of Them*, Chicago: University of Chicago Press.

59 Dupré, J. (2001) *Human Nature and the Limits of Science*, p. 95.

60 Tallis, R. (2011) *Aping Mankind: Neuromania, Darwinitis, and the Misrepresentation of Humanity*, Durham: Acumen.

61 Dupré, J. (2002) The Lure of the Simplistic, *Philosophy of Science* vol. 69: S292–293.

62 Kidd, I. J. нав. дело стр. 16.

63 Исто, стр. 18–19.

64 Davies, T. нав. дело, стр. 60.

обликована личност кадра да се „одвоји од парохијалне тачке гледишта”,⁶⁵ а други критички или поспрдно говорили о „храбром дезангажману” некаквог „рационалног агента” – дезангажману од друштвеног контекста и емотивних потреба – који, због наводно самосвесног разумевања властитог статуса, изазива „дивљење и страхопоштовање”.⁶⁶ Сагласност постоји и око тога да тако финансиран хуманизам следи налог Имануела Канта да просвећени људи треба да буду коначно одважни да се „служе властитим разумом без помоћи другог”,⁶⁷ а само делимично и око тога да он представља једну „картезијанску и кантовску слику усамљеног посматрача, који са повученог и надмоћног становишта просуђује о тоталитету уверења, пракси и норми које сачињавају *milieu* свакодневног живота”.⁶⁸

Најзад, „егзистенцијални хуманизам” би представљао варијацију хуманизма за коју Кид признаје да је конструкт Дејвида Купера састављен од фигура егзистенцијалне феноменологије, прагматизма, неокантовства, Ничеа и других мислилаца и праваца филозофије деветнаестог и двадесетог века.⁶⁹ У њему је кључна тврдња да перспективе, животи и праксе људи играју пресудну улогу у обликовању не само нашег разумевања света – већ и самог света. Наша посебност је у томе да смо бића „по којима се дешава да постоји свет”.⁷⁰ Свет је свет тек уколико је артикулисан и интелигибилан свет нашег доживљаја и нашег ангажмана, па је „неодвојив од субјективности и интересубјективности”.⁷¹ Свет нужно захватамо и концептуално прожимамо људским вредностима и интересима; без њих уопште не бисмо имали свет, будући да тек они омогућују објекте доживљаја, процена и интеракција. Наши начини „бивствовања-у-свету” нису ништа друго до отеловљене „оперативне интенционалности”.⁷² Насељавамо (један?) свет практичних могућности, који се открива кроз отеловљени ангажман и добија значај својим доприносом нашим животним пројектима. За егзистенцијалне феноменологе/хуманисте „бивствовање-у-свету” је уроњено и/али ангажовано, активно. Утолико они одбацују примат који рационалности приписују рационални субјективисти.

Уколико се не препушта „прометејској реторици”, егзистенцијални хуманиста не тврди, међутим, да је свет производ или конструкт људских бића.⁷³ Наш однос

65 Pinker, S. (2011) *The Better Angels of Our Nature: Why Violence Has Declined*, New York: Viking, p. 656.

66 Taylor, C. (1989) *Sources of the Self: The Making of Modern Identity*, Cambridge: Cambridge University Press, p. 94.

67 Kant, Immanuel (1968a) „Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?”, in: Kants gesammelten Schriften, vol VIII, Berlin: Walter de Gruyter, p. 35.

68 Cooper, D. E. нав. дело стр. 8.

69 Cooper, D. E. (2002) *The Measure of Things: Humanism, Humility, and Mystery*, поглавље 5; Kidd, I. J нав. дело стр. 26.

70 Sartre, J.-P. (1957) *Being and Nothingness: An Essay on Phenomenological Ontology*, London: Methuen, p. 552.

71 Merleau-Ponty, M. нав. дело стр. xx.

72 Исто, стр. xviii.

73 Видети: Cooper, D. E. (2002) *The Measure of Things: Humanism, Humility, and Mystery*, 103.

према свету је много приснији: свет јесте наш али је, да се послужимо Хајдегеровом омиљеном кованицом која је постала вирална, „увек већ” ту, а наш ангажман у њему и са њим уопште није такав као да „намећемо” свој поредак некој безобличној маси, већ је обично не- или пре-рефлексиван. Наше бивствовање-у-свету доживљавамо као држање унутар света који је већ, такорећи, покренут, који је театар могућности, „референтни тоталитет” или „колевка значења”.⁷⁴ Његови обитаваоци су отеловљена људска бића а не трансцендентално ја, у којем се „ништа људско не може пронаћи”. Наша дистинктивност, дакле, лежи у нашем јединственом начину бивствовања-у-свету као егзистенцијално забринутих створења, „осуђених на смицао”, створења која доживљавају свет као просторе могућег.⁷⁵

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА: ЈЕДНО И МНОГО

Кид закључује да је „иронично” то што у историји хуманизама проналазимо управо „оно што треба да очекујемо од креативних, самоекспресивних створења”, каквим хуманизам воли да представља човека: „бескрајни варијетет”.⁷⁶ Али онда, заиста, ако је у својим „бескрајним варијететима”, хуманизам, у најбољем случају, „начелно свака филозофија која истиче добробит и дигнитет човека, сагледавајући човеков когнитивни капацитет са оптимизмом”, а у ужем смислу „интелектуални покрет који потиче из ренесансе, пратећи обнову студија књижевности античке Грчке и Рима, фаворизујући поновно откривене односе између човека и природе и заборављену афирмацију задовољства живота”; ако је у том ренесансном смислу хуманизам био „у потпуности конгруентан са религијском вером”, у уверењу да нас је „Бог послао на свет да трагамо за стварима које су сматрали важним”, а да је тек касније тај термин почео да се примењује на „друштвене и политичке антирелигијске покрете; и ако је, коначно, у двадесетом веку „хуманизму почело да се приписује пежоративно значење”, као постмодернистичка и феминистичка оптужба филозофијама које претпостављају могућност постојања аутономног, рационалног, унитарног ’ја’”,⁷⁷ шта онда, с једне стране, (све) није хуманизам, а с друге, нису ли ипак изостављена макар подједнако битна својства онога што се (под)разумева када се каже „хуманизам”?

Одустати онда од настојања да се хуманизам разуме трансисторијски и де-контекстуализовано? Радије говорити о прецизно или што је прецизније могуће одређеним хуманизмима? Али, с друге стране, не би ли они, уколико нису ничим неоправдане самозване прокламације, морали имати неки заједнички именитељ да

74 Упоредити: Heidegger, M. (1962) *Being and Time*, Oxford: Blackwell, §17; Merleau-Ponty, M. нав. дело стр. 499.

75 Kidd, I. J. нав. дело стр. 26–28, 31.

76 Исто, стр. 31.

77 Woleński, J. нав. дело.

би уопште спадали у категорију „хуманизам(а)”? Имати неко „рационално језгро” да о њима уопште говоримо као о овим или оним хуманизмима?

У потрази за његовим одређењем које би обезбедило, ако не јединство хуманизма, оно макар да не говоримо о различитом истог имена, Корлис Ламон (*C. Lamont*) излаз проналази у побрајању мотива хуманистичке филозофије – не би ли се изљуштило њених десет „главних” теза: (I) натурализам у метафизици; (II) еволуционизам у погледу порекла и развоја људске врсте; (III) човекова способност да решава проблеме у научном маниру; (IV) одбацивање предестинираности и фатализма за рачун слободног избора унутар објективних граница; (V) морал који оперише искључиво на овозоном плану; (VI) еудајмонизам који се састоји у хармонији индивидуалне и колективне добробити; (VII) потреба за најширим могућим развојем уметности; (VIII) демократија, пацифизам и добробит државе на глобалном нивоу; (IX) сцијентизам, то јест општа применљивост научног метода; (X) критика.⁷⁸

Те карактеристике, међутим, уколико су уопште „главне”, а јамачно јесу најпотпуније нанизане, у својој укупности важе углавном или искључиво за „модерни секуларни” хуманизам, за његово радикално одбацивање религије и његове заиста доминантне одреднице: натурализам, сцијентизам, утилитаризам, либерализам и оптимизам. Али он је, ипак, само једно могуће учење хуманизма. Многи амблематични „хуманисти” ренесансног раздобља, Еразмо Ротердамски (*D. Erasmus*) пре свих, били су посвећени унапређењу изучавања и праксе хришћанства. Упркос томе, и упркос несумњивој промоцији (али тек промоцији, инаугурацији) идеје достојанства и независности од божанских инстанци на које би се могли позвати и савремени хуманисти, наратив који овековечује нераскидиву везу хуманизма са секуларизмом и науком⁷⁹ тенденциозно претпоставља да је ренесансни хуманизам, у најнепретенциознијем случају, поставио сцену за „крсташки рат” против догматизма религијских институција.

Да, хуманизам представља поглед на свет који претендује на (у)познавање и заступање „човека”, али, видели смо, и дистинктиван образовни стил, и историјски период и, можда најистрајније од свега, „хуманистичке” насупрот некада „божанским” а данас „природним” наукама.⁸⁰ Можда, на крају крајева и није пресудно важно за које значење, коју врсту хуманизма или који хуманизам ћемо се определити – уколико нам је потребно да се у склопу неког истраживања или неког излагања позовемо на њега. Као и када је реч о другим „суштински спорним појмовима”,⁸¹ стипулација на почетку је и пожељна и довољна, а целина аргументације ће оправдати, или неће, његову употребу. Једино је недопустиво, рекло би се, као и

78 Lamont, C. нав. дело.

79 Видети: Numbers, R. L. (2009) *Galileo Goes to Jail and Other Myths about Science and Religion*, Cambridge, MA: Harvard University Press.

80 Woleński, J. нав. дело.

81 Видети: Gali, V. B. i V. E. Konoli (2017) *Sušinski sporni pojmovi*, прир. М. Sladačem i B. Vranić, Novi Sad: Akademska knjiga; Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.

другде, кријумчарити приватну интуицију као потпуну конотацију и регенерисати концептуалну конфузију изостављањем полагања рачуна о томе – о чему заправо говоримо када говоримо о хуманизму.

ЛИТЕРАТУРА

- Althusser, L. (1977), *Lenin and Philosophy and Other Essays*, London: New Left Books.
- Althusser, L. (1998) *Solitude de Machiavel et autres textes*, Paris: Presses Universitaires de France.
- Comte, A. (1891) *Catéchisme positiviste, ou Sommaire Exposition de la religion universelle en treize entretiens systématiques entre une femme et un prêtre de l'humanité*, Paris: Apostolat positiviste.
- Cooper, D. E. (1999) Humanism and the Scientific Worldview, *Theoria* vol. 93, pp. 1–17.
- Cooper, D. E. (2002) *The Measure of Things: Humanism, Humility, and Mystery*, Oxford: Clarendon.
- Copson, A. What is Humanism?, in: *The Wiley Blackwell Handbook of Humanism*, eds. A. Copson and A. C. Grayling (2015), West Sussex: John Wiley and Sons. pp. 1–33.
- Crittenden, J. and Levine P. Civic Education in: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ed. E. N. Zalta, 10. март 2023, <https://plato.stanford.edu/archives/fall2018/entries/civic-education>.
- Crosson, J. B. Humanism and Enlightenment, in: *The Oxford Handbook of Humanism*, ed. A. B. Pinn (2019), Oxford: Oxford University Press, pp. 176-182.
- Dalamber, Ž. (1955), *Uvodna rasprava u Enciklopediju*, Beograd: Kultura.
- Darvin, Č. (2009) *Postanak vrsta: putem prirodnog odabiranja ili očuvanje povlašćenih rasa u borbi za život*, Novi Sad: Akademska knjiga.
- Davies, T. (1997) *Humanism: The New Critical Idiom*, London and New York: Routledge.
- Diels, H. (1983) *Pred Sokratovci: fragmenti*, svezak 2, Zagreb: Naprijed.
- Douzinas, C. (2007) The Many Faces of Humanitarianism, *Parrhesia* no. 2, pp. 1–28.
- Dupré, J. (2001) *Human Nature and the Limits of Science*, Oxford: Oxford University Press.
- Dupré, J. (2002) The Lure of the Simplistic, *Philosophy of Science* vol. 69: S292–S293.
- Dupré, J. and B. Barnes (2008) *Genomes and What to Make of Them*, Chicago: University of Chicago Press.
- Foerjebah, L. (1962) *Čovek i Bog*, Sarajevo: Svjetlost.
- Fowler, J. D. (1999) *Humanism: Beliefs and Practices*, Brighton: Sussex Academic Press.
- Freeman, C. R. Humanism in the Classical World, in: *The Wiley Blackwell Handbook of Humanism*, eds. A. Copson and A. C. Grayling (2015), West Sussex: John Wiley and Sons, pp 119–132.
- Fuko, M. Šta je prosvetčenost?, u: M. Fuko: *Spisi i razgovori*, prir. M. Kozomara (2010), Beograd: Fedon, str. 412–433.
- Gali, V. B. i V. E. Konoli (2017) *Suštinski sporni pojmovi*, prir. M. Sladačem i B. Vranić, Novi Sad: Akademska knjiga; Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Gay, P. (1964) *The Party of Humanity: Essays in the French Enlightenment*, New York and London: Knopf.
- Gellner, E. (2004) *Language and Solitude: Wittgenstein, Malinowski and Habsburg Dilemma*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 1–39.
- Goodman, L. E. (2005) *Islamic humanism*, New York: Oxford University Press.
- Hankins, J. Humanism and Modern Political Thought, in: *The Cambridge Companion to Renaissance Philosophy*, ed. J. Hankins (2007), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 118–141.
- Heidegger, M. (1962) *Being and Time*, Oxford: Blackwell.
- Heidegger, M. (1993) *Basic Writings*, ed. D. Farrell Krell, London: Routledge.
- Hope, C. and E. McGrath. Artists and Humanists, in: *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*, ed. J. Kraye (1996), Cambridge: Cambridge University Press, p. 161–188.

- Ignatieff, M. (2000) *Human Rights as Politics and Idolatry*, Princeton: Princeton University Press.
- Kant, I. (1968a) „Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?“, in: *Kants gesammelten Schriften*, vol VIII, Berlin: Walter de Gruyter.
- Kant, I. (1968b) *Logik*, Kants gesammelten Schriften, vol. IX, Berlin: Walter de Gruyter.
- Kidd, I. J. Varieties of Philosophical Humanism and Conceptions of Science, in: *Volume on science and humanism*, ed. Anjan Chakravartty (forthcoming), Chicago: Chicago University Press, <https://philpapers.org/rec/KIDVOP-2>. 23. decembar 2022, pp. 1–38.
- Kraye, J. Philologists and Philosophers, in: *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*, ed. J. Kraye (1996), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 142–160.
- Kristeller, P. O. Humanism, in: *The Cambridge Companion to Renaissance Philosophy*, eds. C. B. Schmitt, Q. Skinner, E. Kessler and J. Kraye (2007), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 111–138.
- Kurtz, P. (2001) *Skepticism and Humanism: The New Paradigm*, New Brunswick and London: Transaction Publishers.
- Lamont, C. (1997) *The Philosophy of Humanism*, eighth edition, revised, New York: Humanist Press.
- Law, S. Science, Reason, and Scepticism, in: *The Wiley Blackwell Handbook of Humanism*, eds. A. Copson and A. C. Grayling (2015), West Sussex: John Wiley and Sons. pp. 55–71.
- Lewis, W. Louis Althusser, in: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ed. E. N. Zalta, 13. februar 2018, 21. novembar 2021, <https://plato.stanford.edu/archives/spr2018/entries/althusser/>, § 3.5.
- Ljamai, A. Humanistic Thought in the Islamic World of the Middle Ages, in: *The Wiley Blackwell Handbook of Humanism*, eds. A. Copson and A. C. Grayling, West Sussex: John Wiley and Sons, pp. 153–169.
- Mann, N. The origins of humanism, in: *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*, ed. Jill Kraye (1996), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 1–19.
- Marx, K. (1976) Prilog kritici Hegelove filozofije prava, u: K. Marx i F. Engels, *Rani radovi*, Zagreb: Naprijer, str. 90–105.
- McElwain, G. (2019) *Mary Midgley: An Introduction*, London: Bloomsbury.
- Merleau-Ponty, M. (1962) *Phenomenology of Perception*, London: Routledge and Kegan Paul.
- Midgley, M. (1994) *The Ethical Primate: Humans, Freedom and Morality*, London: Routledge.
- Monfasani, J. Humanism and the Renaissance, in: *The Oxford Handbook of Humanism*, eds. A. B. Pinn (2020), New York: Oxford University Press, pp. 150–175.
- Monfasani, J. Humanism, Renaissance, in: *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, ed. E. Craig (1998), London: Taylor and Francis, pp. 533–541.
- Müller, M. (1974) *Philosophische Anthropologie*, Freiburg and München: Karl Alber.
- Nederman, C. Civic Humanism, in: *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ed. E. N. Zalta, 19. mart. 2019, 12. decembar 2022, <https://plato.stanford.edu/entries/humanism-civic/>.
- Niče, F. (1986) *Genealogija morala*, Beograd: Grafos.
- Nida-Rümelin, J. Philosophical grounds of humanism in economics, in: *Humanism in Business*, eds. H. Spitzack, M. Pirson, W. Amann, S. Khan and E. von Kimakowitz (2009), Cambridge: Cambridge University Press.
- Norman, R. (2004) *On Humanism*, London: Routledge.
- Numbers, R. L. (2009) *Galileo Goes to Jail and Other Myths about Science and Religion*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Pejn, T. (1987) *Prava čoveka*, Beograd: „Filip Višnjić“.
- Pico della Mirandola, Giovanni (2012) *Oration on the Dignity of Man: A New Translation and Commentary*, ed. F. Borghesi, M.I Papio and M. Riva, Cambridge: Cambridge University Press.
- Pinker, S. (2011) *The Better Angels of Our Nature: Why Violence Has Declined*, New York: Viking.
- Platon (1990) *Zakoni / Epinomis*, Beograd: BIGZ.

- Rousseau, J.-J. (1978), "Društveni ugovor", u: J.-J. Rousseau, *Rasprava o porijeklu i osnovama nejednakosti među ljudima / Društveni ugovor*, Zagreb: Školska knjiga, str. 91–182.
- Sartre, J.-P. (1957) *Being and Nothingness: An Essay on Phenomenological Ontology*, London: Methuen.
- Sartre, J.-P. (1966) *Existentialism and Humanism*, London: Methuen.
- Strauss, D. F. (2012) *Das Leben Jesu: kritisch bearbeitet*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Tallis, R. (2011) *Aping Mankind: Neuromania, Darwinitis, and the Misrepresentation of Humanity*, Durham: Acumen.
- Taylor, C. (1989) *Sources of the Self: The Making of Modern Identity*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Vives, J. L. A Fable about Man, in: *The Renaissance Philosophy of Man*, eds. E. Cassirer, P. Kristeller and J. H. Randall, Jr. (1948.), Chicago: Chicago University Press.
- Wernick, A. (2001) *Auguste Comte and the Religion of Humanity: The Post-theistic Program of French Social Theory*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Wikipedia. Humanism, 22. februar 2023, 27. mart 2023, <https://en.wikipedia.org/wiki/Humanism>.
- Wilson, E. O. (2004) *On Human Nature*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Woleński, J. Humanism and Rationalism, s. a, 23. januar 2023, <http://www.humanizm.net.pl/wolenskiang.htm>.

Predrag Krstić and Bojana Radovanović

University in Belgrade, Institute for Philosophy and Social Theory, Belgrade

HUMANISM AND HUMANISMS

STRETCHING THE TERM

Abstract: In this paper, the authors have offered an overview of various teachings that fall under the umbrella of humanism. Although the paper primarily focuses on the humanist doctrine, it is often not easy to distinguish the theory of humanism from humanism in practice. In both cases, it turns out that humanism is such a wide-ranging concept that perhaps it is instructive to talk about humanisms instead. Although a single review article cannot present a detailed and comprehensive history of (the idea of) humanism and all the variations it has gone through, the authors believe that this work can provide readers with a basis for understanding and a framework for further research and reflection on humanism/humanisms.

Key words: *humanism, Renaissance, enlightenment, secularism, humanity*